

Москаленко О.М.¹

**Освітні процеси на Полтавщині кінця XIX – початку XX століття
як передумова розвитку педагогічного краєзнавства**

¹ *Москаленко Олександр Миколайович,*

асистент кафедри математичного аналізу та інформатики,

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, м. Полтава, Україна

Анотація: Сьогодні важливою сучасною проблемою залишається вивчення і творче застосування історичного досвіду успадкованого нами від видатних українських педагогів просвітителів кінця XIX – початку XX століття. Порушення проблем педагогічного краєзнавства обумовлюється сучасними тенденціями в освіті в цілому. Здійснення нових кроків до модернізації освітнього процесу, удосконалення змісту, структури, методичного оснащення навчального процесу неможливі без урахування історичного досвіду попередніх поколінь з цієї проблеми. Основна мета цієї статті полягає у комплексній характеристиці педагогічного краєзнавства Полтавщини другої половини XIX – початку XX століття. Ця мета розкривається за допомогою аналізу освітніх процесів на території України, та зокрема на території Полтавської області, у визначеному історичному періоді. Хронологічні рамки розглянуті нами у цій статті визначені об'єктивними процесами, що відбувалися в суспільному житті українського народу і зокрема на Полтавщині на межі XIX – XX століття. Нижня межа нашого дослідження обумовлюється процесами відродження українського культурно-національного руху та національної самосвідомості населення, коли з середини 90-х років XIX століття вони стали достатньо очевидними. Верхня – початок 20-х років XX століття, коли розпочався якісно новий період в історичному розвитку українського народу. Дана стаття присвячена проблемі розвитку педагогічного краєзнавства Полтавщини кінця XIX – початку XX століття. Різні освітні процеси, які мали місце в той час, були досліджені. Період часу, згаданий вище, може бути визначений як час на який припадають складні зміни у соціально-політичному і культурному житті держави.

Ключові слова: освіта, наука, педагогічне краєзнавство, Полтавщина.

Актуальність дослідження. Порушення й висвітлення питання педагогічного краєзнавства актуалізується сучасними потребами підготовки високо кваліфікованих педагогічних кадрів. Здійснення нових кроків до модернізації освіти, удосконалення змісту, структури, методичного оснащення навчального процесу неможливі без урахування історичного досвіду попередніх поколінь з цієї проблеми.

Одним з небагатьох джерел вивчення такого досвіду є регіональне педагогічне краєзнавство. Ця наука поряд з іншими педагогічними дисциплінами є для спеціалістів джерелом наукової інформації, що полягає в її безпосередньому зв'язку з широкими народними масами. Вона активно діє на свідомість підрастаючого покоління, віддзеркалюючи основні соціально-політичні реалії конкретного регіону та перебуває в нерозривному зв'язку з його традиціями. Крім того, педагогічне краєзнавство увібрало у себе науковий потенціал місцевих громадсько-педагогічних діячів, акумулювало і концентрувало передові педагогічні ідеї, погляди й положення конкретного історичного періоду. Водночас така форма реалізації теоретичних і практичних педагогічних положень як педагогічне краєзнавство, вимагає специфічних способів дослідження та спеціально вибудованих методичних систем презентації знайденого матеріалу.

Об'єктом дослідження є педагогічне краєзнавство Полтавщини кінця XIX – початку XX ст. у контексті суспільних умов його створення.

Предметом дослідження є аналіз освітніх процесів на Полтавщині у визначеному історичними рамками контексті.

Основна мета дослідження полягає у комплексній характеристиці педагогічного краєзнавства Полтавщини за допомогою аналізу освітніх процесів у визначеному історичному періоді.

Відповідно до зазначеної мети було поставлено такі завдання:

– Визначити та обумовити періоди розвитку педагогічного краєзнавства Полтавщини в кінці XIX – на початку XX ст.

– Розглянути стан розвитку психолого-педагогічної науки того часу.

Хронологічні рамки дослідження визначені об'єктивними процесами, що відбувалися в суспільному житті українського народу на межі XIX – XX ст. Нижня рамка дослідження обумовлена процесами відродження українського культурно-національного руху, коли з середини 90-х років XIX ст. вони стали достатньо очевидними, а верхня – початком 20-х років XX ст., коли розпочався якісно новий період в історичному розвитку українського народу.

Освітній процес в Україні нами розглядається як частина культурного розвитку суспільства, що відбувається у певному історичному періоді, із притаманною йому системою духовних та матеріальних цінностей. Науковий розгляд проблеми вимагає врахування двох вихідних положень: особливості даного історичного моменту («стану світу»); аналітичного розгляду явища в його історичному розвитку.

Перший етап пов'язуємо зі становленням української мови, її наукової термінології та лексики. Пріоритетними педагогічними цінностями цього періоду стали українська (рідна) мова, патріотизм, народність, релігійні морально-етичні постулати.

Другий етап зумовлений якісною соціально-економічною перебудовою суспільства, початком політичного відродження України, становленням її національної державності й національної школи. Протягом 1906-1913 рр. поживаються видавнича робота, усталеності набуває український правопис, з'являються україномовні видання й нові підручники для навчання дітей грамоти [13]. Що зумовило національно-політичну активність населення України і Полтавщини зокрема.

Навесні 1917 р. розпочався наступний етап суспільного розвитку, основним змістом якого сучасні українські історики вважають розбудову Української державності. За період 1917-1920 рр. було сформовано національну шкільну політику, з'явилися перші контури національної системи освіти й виховання. Українські педагоги створювали національні підручники, нові науково-методичні підходи та нові педагогічні ідеї що актуальні і до сьогодні.

Урахування особливостей освітньої та мовної політики держави в той чи інший етап досліджуваного періоду допоможе глибше зрозуміти освітні процеси в цілому та проблеми розвитку педагогічного краєзнавства Полтавщини зокрема.

Період кінця XIX ст. – 1905 рр. характеризується як час низького рівня грамотності українського населення. Окремими авторами наводяться статистичні дані, які різною мірою характеризують це явище. Наприклад у 60 – 90-х роках XIX століття в самій тільки Полтаві починав набирати розвиток освіти, науки та культури. У цей час тут діяло 30 різноманітних учбових закладів – гімназій, реальних училищ, шкіл. Протягом цього періоду будуються та розпочинають свою діяльність нові навчальні заклади і розширюються вже існуючі. Протягом цього часу також розширюється мережа початкових, церковно-приходських шкіл, єпархіальних училищ, де могли навчатися діти робітників, селян, міщан, представників інших станів. У кінці XIX століття в Полтаві налічувалося 20 таких учбових закладів. Організовувалися також недільні школи та курси, де могли навчатися грамоти і дорослі.

Стосовно системи початкової освіти кінця XIX ст. виділимо вузлові моменти її функціонування на підросійській та західноукраїнській території.

У Російській імперії кінець XIX ст. позначився періодом сильної політичної реакції, однак початкова школа в цей період не зазнала кардинальних змін, за винятком домінуючого розвитку шкіл духовного відомства. І хоча в цей час існувало понад 20 типів різних шкіл: державних і приватних, платних і безплатних, конфесійних і світських, чоловічих і жіночих, міністерських, земських, церковнопарафіяльних, місіонерських початкових, вищих початкових училищ тощо, загалом система організації початкових училищ кінця XIX ст. може бути зведена до трьох основних рівнів [8]. По-перше, це однокласні зразкові училища Міністерства Народної Освіти для навчання сільського та міського населення. Тривалість навчального курсу в однокласних училищах за програмами Міністерства Народної освіти від 7 січня 1897 р. складала три роки, причому тривалість кожного навчального року не повинна мати менше шести місяців. Основною метою народних училищ цього типу було забезпечення елементарної грамотності дітей, тому добрим результатом навчання вважалось формування умінь читати, писати, рахувати, засвоєння основних релігійно-моральних понять із супровідним опануванням деякої суми реальних знань.

Другий рівень початкової освіти тієї пори становили двокласні зразкові училища Міністерства Народної Освіти, термін навчання в яких складав п'ять років. Перший клас цих училищ відповідав роботі однокласних шкіл. Другий же клас – вищий, додатковий курс початкової освіти, який давав дітям реальні знання з історії та географії Росії, поглиблення знань з граматики, арифметики, основ геометрії та креслення, деякі відомості з природознавства.

Третій, найвищий рівень початкової школи складали різноманітні початкові училища з програмами, які перевищували курс двокласного училища. Як правило, збільшення терміну навчання в цих училищах відбувалося за рахунок поглибленого вивчення предметів курсу та систематичного викладання малювання. Найбільш поширеним типом вищого навчального училища кінця XIX ст. було міське училище, термін навчання в якому складав 6 років.

Контроль за роботою народних училищ покладався на державу та духовенство. Так у початкових училищах тієї пори дозволялося користуватися тільки навчальними посібниками, схваленими Міністерством народної освіти, а контроль за навчально-виховним процесом покладався на місцевого парафіяльного священика.

Вплив церкви на початкову освіту набував особливої активності із виданням «Правил про церковнопарафіяльні школи» 1884 р., перед якими, в першу чергу, ставилося завдання релі-

гійного виховання учнів. Відповідно до нових правил, керівництво церковнопарафіяльними училищами зосереджувалося в духовному відомстві. Тим самим російський уряд зробив рішучий крок до клерикалізації початкової школи. Все – і зміст навчання в церковнопарафіяльних школах, і їх організація, і добір учителів – підпорядковувалося завданню, чітко сформульованому в п. 1 Правил: «Школи сии имеют целью

утверждать в народе православное учение веры и нравственности христианской и сообщать первоначальные полезные знания» [2, с. 57]. Згідно з таблицею 1, розвиток мережі церковнопарафіяльних шкіл в Україні набував стрімкого зросту в період 1890 – 1905 років. У той час ставилося навіть питання про передачу всіх початкових училищ у відання Священного Синоду [13].

Таблиця 1

Розвиток мережі церковнопарафіяльних шкіл в Україні

Губернія \ Рік	Кількість церковнопарафіяльних шкіл				
	1890 р.	1893 р.	1896 р.	1906 р.	1911р.
Волинська	988	1222	1252	1402	1445
Катеринославська	252	335	542	670	554
Київська	1480	1604	1664	1698	1695
Подільська	1188	1325	1450	1706	1718
Полтавська	430	736	920	1118	1486
Таврійська	161	185	233	465	479
Харківська	234	473	735	834	819
Херсонська	529	483	600	607	593
Чернігівська	378	513	665	853	733
В Україні	5635	6876	8061	9353	9522

Підкреслимо, що народна освіта в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. розвивалася надзвичайно швидко. Основними чинниками цього стали потреба країни в осві-

чених людях та енергійна суспільна діяльність у галузі освіти (табл. 2). Це був період бурхливого розвитку російської педагогічної думки.

Таблиця 2

Динаміка росту земських шкіл в Україні

Губернія \ Рік	Кількість земських шкіл				
	1894 р.	1898 р.	1902 р.	1910 р.	1914 р.
Катеринославська	314	482	454	727	1149
Полтавська	616	809	847	1067	1602
Таврійська	292	411	461	619	808
Харківська	455	510	590	915	1206
Херсонська	281	410	468	718	1073
Чернігівська	500	611	654	729	1147
Подільська	—	—	—	—	786
Волинська	—	—	—	—	307
Київська	—	—	—	—	130
В Україні	2458	3179	3474	4775	8208

Однак українська школа тієї пори не мала свого розвитку. Основна причина цього сумного явища полягала у мовній політиці самодержавства. Відводячи українській мові роль поодинокого наріччя російської мови, царський уряд чинив усілякі перешкоди вільному розвитку школі з

материнською мовою викладання. «На строго научной почве нельзя не отнестись отрицательно к теории, провозглашающей малорусское наречие самостоятельным славянским языком» [7, с. 28].

Проте саме в цей час передова громадська думка підіймає свій голос на захист української мови, відстоює право навчання українського народу рідною мовою. Питання видання для української школи підручників рідною мовою піднято Полтавським губернським земством у 1900 році у зв'язку з доповіддю гласного В.Н. Леонтовича «К вопросу о составлении учебников для сельских школ». У 1904 р. Полтавські губернські збори ухвалили клопотання про допуск права земствам вводити у шкільний курс вивчення рідної мови, мотивуючи це причинами дидактичного та морально-виховного характеру: «изучение родной речи в школе заставит детей уважать тот язык, который есть достояние его семьи, и не стараться, якобы во имя культурности, говорить на каком-то коверканном языке» [5, с. 15].

Ялтинський з'їзд народних учителів (1905 р.) визнав, що рідну мову учнів необхідно запровадити як окремий предмет. Одеська дума розглядала доповідь міського голови П.А Зеленого, у якому доводилося, що «местному учителю приходится преодолевать невероятные затруднения даже при обучении русскому букварю, так как сразу же малорусский ребёнок наталкивается на непонятные, хотя и простые для великорусса слова» [5, с. 17]. Крім того, доповідач звертав увагу на невідповідність існуючих на той час підручників культурним, географічним та історичним особливостям рідного краю. Неофіційне анкетування, проведене у Золотоніському повіті Полтавської губернії у 1905 р., виявило такі результати: з 378 респондентів за українську мову в школі висловилося 324 особи, тобто 86% опитаних [2, с. 65].

Отже, проблема навчання дітей грамоти рідною мовою визнавалася передовою громадськістю того часу однією з найактуальніших у справі подолання безграмотності населення, у розбудові української школи. Однак на підросійській Україні в період до 1905 р. правового вирішення це питання не мало.

За таких умов основним центром формування навчальної україномовної літератури виступала територія Галичини. Тут наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вийшли друком українські букварі М. Врабеля (1898 р.), Б. Дідицького (1895 р.), Г. Зарицького та Р. Заклинського (1889 р.), О. Поповича (1902 р.), «Школа народна» Львівського видання (1893 р.), які мали ряд пізніших перевидань. На територіях підросійської України в цей час жодного підручника для навчання грамоти школярів українською мовою надруковано не було.

У період 1905–1917 рр. на українських землях відбувалися важливі зрушення в питаннях національного самоусвідомлення народу. Найголов-

нішим у цьому відношенні було проголошення 17 жовтня 1905 р. царського маніфесту про політичні свободи і створення Державної думи із законодавчими функціями. Це вселило надію народу України на появу свободи українського слова. Однак, крім відміни заборони друку, статус української мови з 1906 р. і до початку першої світової війни істотно не змінився: українських шкіл не було, українське слово вперто не допускали до громадського життя.

Період 1917–1920 рр. в історії Української держави характеризується як час складних соціально-політичних змін й змін освітньої галузі.

Реформа шкільної освіти почалася з того, що за розпорядженням Генерального Секретаріату освіти церковно-приходські школи, які раніше підлягали духовному відомству, перейшли у відання земських і міських управ. Рішенням же ІІ Всеукраїнського учительського з'їзду 10–12 серпня 1917 р. мовою викладання у нижчій початковій школі ставала українська мова. Водночас «... школа на Україні повинна не лише зберегти рідну мову, але змінити також і свої програми. У шкільній роботі мусить мати місце національна творчість, широке ознайомлення з рідним краєм, його історією, місцевим життям» [2, с. 72].

Подальший розвиток українська національна школа одержала після проголошення Української Народної Республіки суверенною державою (22 січня 1918 р.). Генеральний Секретаріат освіти було реорганізовано в Міністерство народної освіти на чолі з І.М. Стешенком. Під його керівництвом та з участю відомих педагогів тієї пори А. Музиченка, І. Огієнка, С. Постернака, С. Русової, С. Сірополка та ін. була розроблена концепція національної школи в Україні.

Поряд з розробкою питання про всенародне навчання, Міністерство народної освіти багато уваги приділяло проблемі забезпечення національної школи підручниками. На початку 1918 р. було проголошено конкурс на кращі україномовні підручники [12]. Цей захід став могутнім стимулом оновлення навчально-методичного забезпечення школи, формування знань на національному ґрунті тощо.

За часів Гетьманату (кінець квітня – листопад 1918 р.), утверджувалась орієнтація на українізацію громадського й суспільного життя, а утвердження української самосвідомості гетьман П. Скоропадський ставив у нерозривний зв'язок з формуванням національної освіти: «У нас в Україні має бути своя українська школа... Старі освітні установи ми будемо оберігати, але поруч будемо будувати нові, і суспільство повинно йти в ногу з урядом по цьому шляху. Національна школа – основа виховання народу» [14, с. 178]. У

цей час в особливо сприятливих умовах перебувала нижча школа: продовжувалася робота над створенням, рецензуванням, виданням нових підручників для навчання грамоти.

Щодо мовної політики, то починаючи з вересня 1919 р., урядом було видано декілька декретів на користь української мови. Однак кількість декретів та резолюцій майже однакового змісту вказує на формальність у розв'язанні цього питання. Ю. Шевельов у своєму дослідженні вказує, що «на практиці в перші роки панування радянської влади 1918 – 1924 рр., спостерігаємо

двоїсте ставлення до української мови... З одного боку, центральний уряд її ніколи не забороняв. З іншого – тому самому урядові, а особливо партії, в багатьох випадках вона була небажана» [15, с. 116].

Отже, період кінця XIX – початку XX ст. можна характеризувати як час складних змін у соціально-політичній та мовно-культурній сферах держави. Ці зміни обумовлювали як особливості освітньої політики в цілому, так і суто методичні питання у забезпеченні шкільної освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баюк М.Л. Культура і освіта на Поділлі в 1917-1920 рр. / М.Л.Баюк // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1996. – С.176-188.
2. Васильович Г. Шкільництво в Україні / Г. Васильович. – К.: Мандрівець, 1996. – 360 с.
3. Волошина В.Я. Педагогічна й освітня діяльність Т.Г. Лубенця / В.Я.Волошина. – К.: Вид. центр "Академія", 1999. – 128 с.
4. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови й етапи її розвитку / О. Горбач // Зібрані статті. Ч.ІІІ: Історія української мови. – Мюнхен, 1993. – С.45-52.
5. Гринченко Б. На безпросветном пути. Об украинской школе / Б. Гринченко. К.: Тип. Н.А. Гирич, 1906. – 84 с.
6. Гринченко Б. Три питання нашого правопису. З додатками А.Е. Кримського / Гринченко. – К.: Електр. друкарня К.Н. Милевського і Ко, 1908. – 38 с.
7. Грушевський М.С. Про українську мову і українську школу / М.С. Грушевський. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.
8. Гупан Н. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні / Н. Гупан // Шлях освіти. – 1991. – № 1. – С 45-49.
9. Гупан Н. Розвиток вітчизняної історії педагогіки у 1917-1920-х роках (Історіографічний аналіз) / Н. Гупан // Шлях освіти. – 2000. - № 1. – С.37-40.
10. Дроб'язко П.І. Українська національна школа: витоки і сучасність / П.І. Дроб'язко. – К.: Видавничий центр "Академія", 1997. – 187 с.
11. Дроздова О.В. Видавнича та інформаційно-бібліографічна діяльність просвітницьких осередків Полтавщини (другої половини XIX – початку XX ст. / О.В. Дроздова. – К., 2001.
12. Липинський В.В. Концепція та модель освіти в УСРР у 20-ті рр. / В.В. Липинський // Укр. іст. журнал. – 1999. – № 5. – С. 3-14.
13. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: стан і перспективи наукової розробки / О. Реєнт // Історія в школах України. – 2000. – №3. – С. 23-28.
14. Рудий Г.Я. Початкова і середня освіта на сторінках преси української держави / Г.Я. Рудий // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1996. – С. 176-188.
15. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – К.: Сучасність, 1987. – 296 с.

Moskalenko O.M. Educational processes in Poltava region in late 19th – early 20th centuries as a precondition for the development of pedagogical local history

Abstract: One of important problems we are facing today is the study and creative application of historical experience inherited by us from the outstanding Ukrainian educators and illuminators of the late 19th – early 20th century. The rising of the problems connected with pedagogical local history caused by modern trends that have appeared recently in the field of training of highly qualified teachers for secondary schools, technical colleges, and higher educational establishments. Any advance in the direction of modernization of the teaching process as well as improving of its structure, contents, and methodical support would be impossible without taking into account the experience connected with this issue that was gained by previous generations. The main objective of the article is to create a complex description of pedagogical local history of Poltava region of the second half of the 19th century – early 20th century. This objective could be achieved by carrying analysis of educational processes in the time context on the territory of Ukraine in general and on the territory of Poltava region in particular. The time frame the author is focused on is caused by objective processes that have taken place in the social life of Ukrainian people and those inhabited the Poltava region in particular at the turn of the 20th century. The lower time border of the research is determined by processes of revival of Ukrainian national-cultural movement, and national awareness. These processes have become obvious since the middle of 1890s. The upper time border is early 1920s when qualitative new period in historical development of Ukrainian people has started. In the article an attempt to analyze the results obtained during research of the development of education, science, and culture in the Poltava region from the middle of the 19th century till early 20th century. An author tries to deal with questions of the state of education, teachers' training, and development of educational establishments, specialists training, state of then industry, culture, and religion. The article is dedicated to the problem of development of the pedagogical local history in Poltava region in late 19th - early 20th centuries. Different educational processes that have taken place that time were examined. The time period mentioned above could be defined as a time of complicated changes in the socio-political and cultural life of the state.

Keywords: education, science, pedagogical local history, Poltava region

Москаленко А.Н. Образовательные процессы на Полтавщине конца XIX – начала XX века как предпосылка развития педагогического краеведения

Анотація: Сегодня важной современной проблемой остается изучение и творческое применение исторического опыта унаследованного нами от выдающихся украинских педагогов просветителей конца XIX - начала XX века. Возбуждение и освещение проблем педагогического краеведения обуславливается современными тенденциями подготовки высококвалифицированных педагогических специалистов для школ, средних и высших учебных заведений. Осуществление новых шагов к модернизации образовательного процесса, совершенствование содержания, структуры, методического оснащения учебного процесса невозможно без учета исторического опыта предыдущих поколений по этой проблеме. Основная цель этой статьи заключается в комплексной характеристике педагогического краеведения Полтавщины второй половины XIX - начала XX века. Эта цель раскрывается посредством анализа образовательных процессов на территории Украины, и в частности на территории Полтавской области, в определенном историческом периоде. Хронологические рамки, рассматриваемые нами в данной статье, определены объективными процессами, происходившими в общественной жизни украинского народа и в частности на Полтавщине на рубеже XIX - XX века. Нижняя граница нашего исследования определяется процессами возрождения украинского культурно-национального движения и национального самосознания населения, когда с середины 90-х годов XIX века они стали достаточно очевидными. Верхняя граница - начало 20-х годов XX века, когда начался качественно новый период в историческом развитии украинского народа. В статье также делается попытка проанализировать результаты исследования развития образования, науки и культуры в Полтавской области с середины 19-го века и в начале 20-го века. Здесь мы пытаемся осветить состояние образования и подготовки педагогических кадров, развитие учебных заведений и подготовку соответствующих специалистов, состояние культуры, религии и промышленности. Статья посвящена проблеме развития педагогического краеведения Полтавщины в конце 19 - начало 20 века. Различные образовательные процессы, которые имели место то время, были исследованы. Период времени, упомянутый выше, может быть определен как сложное время изменения в социально-политической и культурной жизни государства.

Ключевые слова: образование, наука, педагогическое краеведение, Полтавщина